

СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ ЦЕЗАРЯ І ПОМПЕЯ

Сергій Юрченко

(студент групи П18Б факультету історії, бізнес-освіти та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Пономаренко

Актуальність проблеми. З наукової точки зору важливим є аналіз римської східної політики в часи занепаду Римської республіки. Застаріла політична система Риму не могла тримати ситуацію під контролем, внаслідок чого особливості ведення політики залежали від персоналій, які перебували при владі в цей період римської історії. Також актуальним для сучасності є можливість прослідкувати просочування західного світу в східний, який завжди був особливим центром цивілізаційного розвитку.

Метою статті є з'ясування особливостей римської східної політики на момент занепаду Римської республіки і як Гней Помпей та Юлій Цезар вплинули на її проведення.

Стан наукового розроблення теми. Питання діяльності римських політичних діячів та відповідно їх розгляд в історіографії досліджувалися низкою істориків. Зокрема, досить вагомо в різних аспектах діяльність Помпея розкрив С.Д. Литовченко. У своїх працях «Царство Софена в восточной политике Помпея» [9], «Армянский поход Гнея Помпея» [10], «Создание римской провинции Сирия: внешнеполитический аспект» [11] автор надає значну інформативну базу про так званій східний похід Помпея та особливості його діяльності в межах цього походу.

Важливими є роботи Ю.А. Бібарсової, яка у своїй працях «Малоазийская клиентела Помпея в гражданской войне 49–47 гг. до н. э.» [3], «Малоазийские клиенты Цезаря в Гражданской Войне, 49–46 гг. до н.э.» [4] дослідила та навела важливі дані про взаємодію Цезаря та Помпея зі своїми східними клієнтами, виявила методи впливу на своїх «друзів» та оцінила роль провінціалів у римській східній політиці.

Вагомим напрацюванням є робота Ю.В. Куликової «Провинциальная политика Юлия Цезаря: упущенные возможности?» [8]. Автор вказує на багатогранність провінційної політики Цезаря, значних планах, серед яких і муніципальний закон, але які так і не були втіленні в життя. Не менш важливими є праці А.Р. Панова [14], Е.В. Смикова [16-17], М. Дреєра [5] та ін.

Виклад основного матеріалу. 64–63 роки до н.е. є датою початку нового періоду розвитку римської східної політики, хоча трансформація розпочалася ще під час самих Мітрідатових війн. Здолавши Понтійське царство, Рим фактично отримав повний контроль над цим регіоном, що відобразилося в значних перетвореннях.

Важливим є факт того, що зазначений характер політики напряду залежав від людей, які перебували при владі, як у Римі, так і на інших територіях. Саме дії політичних діячів другої половини I ст. до н.е. впливали

на зміну та формування нових рис політики по всій республіці й на Сході в тому числі.

Одними з ключових осіб цього періоду по праву можна назвати Гнея Помпея Магна та Гая Юлія Цезаря – римські політичні діячі, які і стали людьми-катализаторами значних змін у політиці Римської Республіки. Помпей і Цезар, протягом своєї діяльності мали власні погляди на ведення політики в провінційному, єгипетському питаннях, кожен мав власні, особливі методи взаємодії зі своєю клієнтелою на Сході, були між ними відмінності в релігійному, муніципальному питаннях і ці особливості будуть висвітленні в цьому дослідженні.

Провінційна політика. Гней Помпей Магн, після призначення командувачем військ у війні з Мітрідатом, став фундатором кардинальних змін на території Сходу. Велику кількість актів, які він втілював, розглядають у такий спосіб, що він діяв не лише в римських інтересах, а і власних, тому спектр змін був достатньо значний.

Саме Гней Помпей був командувачем у компанії проти кілікійських піратів, які були під прямим командуванням Мітрідата. Завдяки вдалій стратегії, що базувалася на поділі Середземного моря на дев'ять секторів, призначивши в кожному з них легата з флотилією. Подібні її з боку римлян позбавляли піратів маневру, адже кожен із секторів постійно патрулювався ескадрою в кількості 35 кораблів. Унаслідок цього, буквально за 40 днів море було очищене від піратів і впродовж недовготривалої боротьби в самій Кілікії та битві біля Коразеціума проблема піратства була вирішена. Ця дія яскраво показала військовий хист Помпея, що надалі відіграло вагому роль у війні з Мітрідатом та політичній боротьбі в Римі [13, с. 35].

Під час вторгнення у Вірменію, було здійснено низку військово-дипломатичних рішень, до яких належать укладення договору Помпея з парфянами паралельно з підтримкою й підбурюваннями Тиграна Молодшого, котрий прагнув отримати владу у Вірменії. Проте, перевага була надана в подальшому Тиграну II. Тиграну Молодшому залишалося лише Софенське царство, яке він вдало втратив після підбурювання парфян проти римлян [14, с. 84].

Саме Софенське царство за різними даними Помпей передав царю Каппадокії – Аріобразану, але більш вірогідною є версія, що воно разом із Гордієною були повернуті Тиграну II [9, с. 36]. Під час боротьби, одночасно з римлянами та парфянами, становище Тиграна II ставало більш критичним, тому після розірвання понтійсько-вірменського союзу, між Помпеем та вірменським царем був укладений договір. Тигран визнавався другом Риму й залишався на вірменському престолі. Цим самим Вірменія теж ставала країною під римським впливом [10, с. 43]. Крім цього, під час походу була захоплена територія, північніше Вірменії, Осроена, яка надалі стала важливим аванпостом у боротьбі з парфянами [1, с. 118].

Після Вірменського походу Помпеем був здійснений важливий дипломатичний крок – фактичне підкорення й поширення римського впливу на країни Кавказу: Албанії, Іберії та Колхіди, підкорення яких теж відносять

до власних інтересів полководця, задля зменшення ризику нападу з Кавказького боку чи бажанню поширити римський вплив до Каспійського моря [5, с. 25].

Не менш важливим були відносини Помпея з Галатією, на чолі якої він поставив Дейотара, який підтримав римлян у часи Другої та Третьої Мітрідатових війн, тому римський полководець надав галатському очільнику половину Понтійського царства [19, с. 65].

Не менш важливим наслідком реформ Помпея стало утворення у великих містах колоній із римськими поселенцями. Колоністи складали окремий привілейований стан міста. Вони не підпадали під управління місцевої адміністрації, не несли повинностей та не платили місцевих податків. Присутність колоній всередині «проблемних міст», таких як Апамея, Синоп, Гераклея несли гарантію спокою в регіоні та поступового поширення колоністами римських порядків. Ці колонії ставали опорою для Риму, даючи йому змогу керувати ситуацією безпосередньо із середини [21, с. 18].

У Каппадокію був повернутий цар Аріобарзан із передачею йому окремих кілікійських земель [7, с. 43]. Не маючи змоги перетворити Коммагену в провінцію через природні перешкоди, Помпей передав її царю Антіоху місто Селевкія та території Месопотамії навколо нього, цим самим заручившись його підтримкою [2, с. 114].

Окремим аспектом політики Гнея Помпея стала Сирія, яку в 64 р. до н.е. він перетворив у римську провінцію. Його мотиви й досі викликають суперечки, адже тогочасний сирійський цар був «другом Риму» і в чому була причина позбавлення його влади, що є прямим порушень сенаторських настанов, незрозуміло. Однією з вірогідних причин є прагнення Помпея незабаром почати війну з парфянами із Сирії, яка фактично не мала захисту на східних кордонах і мала стати плацдармом римлян для наступу [11, с. 53]. Після цього в 63 р. до н.е. Помпеєм була захоплена й фактично перетворена на клієнтську державу Юдею [18, с. 273].

Подібного типу «вассалізація» країни відбулася внаслідок конфлікту в самій Юдеї між Герканом II та Арістобулом II. Помпей застосував улюблений метод римських дипломатів, а саме третейський суд та отримав у такий спосіб змогу втручатися в справи країни. Римські війська окупували Юдею, Арістобул був взятий під варту. Залишки антиримських сил у країні були ліквідовані, уперше римський воєначальник увійшов у Храм, що стало святотатством. Згодом Помпей призначив первосвящеником (царем) Геркана II. Країна фактично позбулася своєї незалежності [18, с. 273].

Кінцевим результатом зазначеного східного походу стало створення міцного кільця союзних держав, а саме: Колхіди, Малої Вірменії, Пафлагонії, Галатії, Каппадокії, Коммагени, Кілікії та Юдеї, що мали захищати римські провінції від вторгнення варварів із півночі та парфян із півдня [7, с. 42].

Східні завоювання Помпея не означали повноцінного утвердження його порядків автоматично. Після повернення в Рим, полководець змушений був відстоювати свої розпорядження на Сході. Тут важливо зазначити, що

втілення цих рішень у юридичну форму, стало предметом не так зовнішньополітичного, як внутрішньополітичного торгу. Сенат розглядав рішення Помпея по пунктах, що розтягнуло цю процедуру в часі. Проблему становило не так його імпульсивні або різкі перетворення на Сході, як небажання деяких кіл римської еліти домогтися в такий спосіб підвищення ролі Помпея в політиці загалом. Варто зазначити, що коаліцію проти Помпея очолювали Катон та Луккул, загалом це свідчить про те, що східна політика в цей час стала предметом спекуляцій на політичному тлі занепаду Римської республіки. Керівництво держави, уособлене Сенатом, фактично не могло адекватно здійснювати східний вектор римської політики [6, с. 176].

Потрібно зауважити, що конфлікт з одним із членів опозиції – Луккулом спровокував подальшу боротьбу Помпея із сенатом. Момент прибуття Помпея на заміну Луккулу – був особистою образою для останнього й успішна боротьба з піратами та східний похід Гнея Помпея принесли йому небачену славу. Позбавивши Луккула армії та провінцій, Помпей фактично перетворив його на споконвічного ворога, який надалі разом із Катоном і розгорнув масштабну антипомпеянську пропаганду, яка напруму стояла на заваді його утвердженню на Сході [17, с. 111].

Політика Помпея відрізнялася від попередньої Сулланської й більше походила на систему компромісних, взаємовигідних відносин у межах римської системи та поза нею. Під час громадянської війни значна частина клієнтів зі Сходу взяла участь у ній на боці Помпея, проте рішучої ролі в перебігу протистояння вони не зіграли, а після Фарсальської катастрофи, «Схід» покинув свого колишнього протектора, і «тепла» зустріч в Александрії, де римський консул був страчений, засвідчив нову віху в римській східній політиці [3, с. 33–34].

Якщо говорити про регіональну політику Цезаря, то саме при ньому питання провінцій виходить на державний рівень, що свідчить про важливість цього питання для держави. Після програшу Фарнака, Юлій Цезар починає врегульовувати ситуацію в Малій Азії. Каппадокія була залишена Аріобарзану, його брату Аріарату – передана частина Малої Вірменії, але підкорив його Аріобарзану. Дейотару була залишена інша частина Малої Вірменії та Галатія. Мітрідат Пергамський за заслуги перед Цезарем був назначений царем Понту. Царем Юдеї був назначений Антіпатр, а за підтримку в Александрійській війні йому було надане римське громадянство і звільнення від податків. Саме цей приклад врегулювання ситуації на Сході, говорить про тяглість римської зовнішньої політики і створення кордону з Парфією та варварами півночі з клієнтських царств [7, с. 46].

Подібна політика позбавляла Рим у необхідності постійного утримання війська на кордоні. Одночасно з цим, налагодження відносини між провінціями й Римом зміцнювало становище імперії. Саме ця політика що була почата ще в II ст. до н.е. отримала свій розквіт у період Помпея і Цезаря.

Таким чином, Цезар намагався не лише примирити регіон, а ще більше прив'язати його до Риму, причому вже простежувалася не особистісна, як у

Помпея, а державницька мета цих заходів. Східні провінції та клієнтські держави мали стати органічною частиною «*Rex Romana*».

Цікавим, для розуміння східної політики цезаріанського Риму є питання планів східного походу Цезаря. Значна частина істориків та сучасників вважали подібний план доволі правдоподібним, проте подібна версія знаходить заперечення та викликає наукову дискусію. Крім того, навіть якби похід реалізувався, найімовірніше його метою стало не завоювання Парфянського царства, а усунення загрози з його боку східним провінціям, тобто превентивний удар. Саме такі мотиви у відносинах із парфянами ми бачимо в Антонія та Октавіана [16, с. 17]. Проте, версія підготовки цього походу залишається в силі, адже прагнення стати в очах Сходу нащадком О. Македонського могло бути здійснене лише завдяки перемозі над Парфією [13, с. 46].

Муниципальні зміни. Після Мітрідатової війни, Гней Помпей зайнявся облаштуванням нових провінцій на цих територіях, Понтійське царство було об'єднано з Віфінією в одну провінцію Віфінія-Понт. У цій провінції було реформовано внутрішній устрій, Помпей замінив міські ради (буле) п'ятирічними цензовими «сенатами» римського зразка. Цензова реформа Помпея показала розрив Риму з демократичними елементами грецьких міст та переорієнтацію на багаті верстви суспільства. Уся земля провінції була передана під пряме управління міст, цим самим позбавивши стару аристократію її економічних та політичних позицій. Цей крок, на нашу думку, був здійснений з метою запобігання приходу до влади інших царів, типу Мітрідата, приходу якого стара аристократія не противилася [21, с. 20]

Цезар, почавши активну діяльність у сфері провінційної політики усуває публіканів від збирання податків та передоручає цю функцію міським общинам [4, с. 18]. Диктатор не просто позбавив публіканів *imperium*, він обмежив їм терміни намісництва, а саме намісника до двох років, а претора до одного. Була повністю регламентована їхня діяльність, провінційними військами керували назначені Цезарем претори, а намісникам у той час заборонялося покидати свої провінції та вести війну на непідконтрольній території [8, с. 13].

Цезар надає привілеї певним містам та провінціалам, маючи на меті отримувати від них як військову, так і економічну підтримку. Це яскраво видно на прикладі Юдеї, де, надаючи високі пости знаті, Гай Юлій Цезар прагне залучити її до активної участі в політичному житті [8, с. 13].

Мета об'єднання провінцій та Римської Республіки в єдине ціле, яку ставив перед собою Юлій Цезар, відбилася на його прагненні виведення міст провінцій на один рівень із Римом на основі спільного закону про управління. Його муніципальний закон «*Lex Julia municipalis*», який закріплював статус римського громадянства для муніципалів, Цезар хотів розвинути і в його рамках зняти обмеження на отримання римського громадянства іншим провінціалам. Ще будучи консулом, він роздавав звання «друга римського народу», а ставши диктатором хотів повністю узаконити. Ці плани Цезаря зустріли жорсткий опір у сенату, внаслідок чого він хотів

перенести резиденцію до Іліону. Цей задум не був здійснений через вбивство Цезаря і став реальністю вже в імперську добу [8, с. 15].

Клієнтела. Наступним важливим чинником східної політики Помпея є його малоазійська клієнтела. Варто зазначити, що подібні зв'язки були взаємовигідними. Помпей отримував фінанси, війська, політичний «капітал», натомість клієнтські царі, могли бути впевнені, що їхні інтереси в Римі будуть збережені Помпеєм. До союзних держав можна віднести: Каппадокію, Пафлагонію, Кілікію, Комагену, Галатію, Колхіду. Крім того, цілий ряд полісів, общин, отримали протекцію Помпея. Більш того, можна зауважити доволі чітку політику Помпея на підтримку полісів, а також заснування полководцем нових міст. Помпей став захисником полісної системи, гарантом автономії багатьох із міст, перешкоджаючи грабіжницькій політиці публіканів у регіоні. Безумовно, саме Помпей стає основною фігурою східної політики в 60–50 рр. до н.е [3, с. 30].

Гаю Юлію Цезарю, як значній фігурі в римському політичному житті, ще до громадянської війни теж вдалося створити свій блок східних, дружніх держав та окремих осіб чи організацій. До них можна віднести: галатійського та боспорського царя Мітрідата Пергамського, кнітського правителя Теомпа, але справжній приплив союзників на Сході Цезар відчув після Фарсальської битви. Східні правителі навперебій почали виголошувати свою відданість Цезарю і вже під час Александрійської війни та війни з Фарнаком Цезар зміг спертися на колишніх союзників Помпея. Згодом він здійснив низку перетворень, у річищі своєї політики «милосердя», колишніх союзників Помпея не покарав, зберігши більшість їх при владі за умови повної лояльності. Окремі випадки жорстокості, що були складовими цієї політики мали місце, але не були систематичними [4, с. 17–20].

Щодо відносин з окремими містами, то Цезар укладає з ними податкові договори, що передбачали зменшення податкових стягнень, залежно від врожаю. Яскравим прикладом цих відносин стали міста Юдеї, де збір податків був почав вести єрусалимський першосвященник, при цьому євреї були звільнені від сплати податків у суботні дні [8, с. 15].

Єгипетське питання. У збереженні свого впливу, а також керуючись інтересами державної римської політики, Помпей застосовував силовий фактор, зокрема, це відновлення на престолі Птолемея XII Авлета силами сирійського намісника Авла Габінія і явно за згодою неофіційного куратора східної політики, тобто Помпея. Для Помпея послуги Птолемея були вигідні, у вигляді війська та дарів, проте без віддачі, про що говорить відмова від допомоги в придушенні повстання [19, с. 150].

Тут ми можемо спостерігати зародження нової системи міжнародних відносин на Сході, котра базувалася на особистісних зв'язках і передбачала пряму участь римського полководця у відносинах на Сході, що теж слугує значним фактом занепаду Римської республіки загалом.

Цезаріанська єгипетська політика стала, у порівнянні з помпейською, ще більш поглибленою. Опинившись у Єгипті, під час переслідування Помпея, Цезар став заручником доволі заплутаних, палацових інтриг двору

Птоlemeїв. Варто зазначити, що зв'язки Цезаря з Єгиптом відбувалися й раніше, коли він на посаді консула в 59 р. до н.е. визнав царем Єгипту Птоlemeя Авлета. Цей факт багато вчених вважає епізодом корупційним, але так чи інакше, після перемоги над Помпеєм, Цезарю довелося витримати війну з єгипетським царем Птоlemeєм XIV та посадити на престол Клеопатру VII Філопатор. Єгипет опинився в особливому, але все ж залежному становищі від Риму. Саме Єгипет до останнього залишався в статусі «друга Риму», на що впливали попередні історичні процеси. Єгипет залишався органічною складовою політики противаги іншому елліністичному світу, а після його підкорення, продовжував мати як політичний, так і економічний інтерес для Риму.

Релігійне питання. Окрему увагу варто приділити релігійно-ідеологічній складовій політики Цезаря та Помпея. Саме цей аспект їхньої політики вдало використовувався для пропаганди. Активне будівництво храмів, покровительство східним релігійним культам приносило свою лепту в здобуття слави особистості.

Помпей у межах своєї політики на Сході приділив активну увагу культам Венери та Геракла. На думку істориків, культ Геракла, для якого в більшості були збудовані храми, став близьким для Помпея внаслідок наслідування Сулли, що теж був його покровителем [15, с. 27].

Цезар використовував релігійне питання завдяки отриманому сану понтифіка, що давав йому змогу зміцнювати свої політичне положення. Паралельно з цим, після розв'язання єгипетського питання, Юлій Цезар починає поширювати культ Венери й Ісиди. Таким чином, саме за часів Помпея та Цезаря релігійні культу елліністичного сходу починають активніше просочуватися в Римську державу [20, с. 99].

Саме ця діяльність у релігійному питанні спричинило зародження на цих територіях «культу імператора» в наступну епоху. Вони прагнули набуття «божественного» статусу, що було можливим у «східному світі». Починаючи з часів правління Олександра Македонського на Сході зароджується явище героїчного апофеозу. Яскравим прикладом є Мітрідат Євпатор, який іменувався як «визволитель усіх греків». З часу заволодіння Римом усією Малою Азією, ця традиція перейшла на римських магістратів, першим таких почесей відзначився Тіт Квінкцій Фламінін [15, с. 28].

Обидва римських діячі прагнули досягти рівня Олександра Великого в ідеологічному плані, на що й була спрямована частина їхньої діяльності на Сході. Наприклад, Помпей отримав божественні почесні у вигляді назви місяця на його честь у Мітілені, власний культ на острові Делос, а на островах Самос та Мітілена він шанувався як «спаситель». Про шанобливе ставлення до нього говорить епітафія з його могили: *«Яка жальогідна могила тут для того, хто володів храмами в достатку»* [15, с. 32].

Східні провінції зіграли не менш важливу роль і у встановленні божественності постаті Цезаря. На честь нього встановлювалися статуї зі святими написами. В одному із написів він був іменований богом від Ареса і Афродіти, Епіфана й Сотера. Після Фарсальської битви отримав статуси

Евергета та «спасителя всіх еллінів». Саме Цезарю був присвячений храм у Траллах та іменований храмом Перемоги. Не менш важливим є політика Цезаря щодо юдеїв, яким він дозволив справляти їх культ у Римі, що викликало їхнє шанобливе ставлення до нього [20, с. 105].

Висновок. Східна політика Гая Юлія Цезаря та Гнея Помпея Магна принесли значний вклад в історію Східного Середземномор'я та Римської республіки загалом. Помпей здобув перемогу над Мітрідатом, перетворив низку країн на провінції та став справжнім «куратором» Сходу, зберігаючи там особистісні зв'язки. Гай Цезар зіграв не менш важливу роль, певним чином продовживши діяльність свого попередника, але з принесенням ще більших змін, які ознаменувалися набуттям Єгипту особливого статусу та початку утворення «Рах Романа» на державницькому рівні. Східна політика цих двох римських реформаторів так чи інакше йшла однією прямою. Уся їхня діяльність залишалася в межах історичної тенденції та працювала на «римську систему», котра з ходом часу потребувала змін, які були здійснені Цезарем і Помпеем та завершені лише в період імперії.

Попри наявність власних інтересів, серед яких, основним було використання провінцій як пунктів дислокації своїх військ та отримання від своїх клієнтів економічних та військових ресурсів, Юлій Цезар та Гней Помпей, діяли так чи інакше в інтересах римського «сівітас». Навіть при боротьбі Помпея з опозицією Луккула, чи особистій неприязні Цезаря до сенату, вони продовжували проводити низку змін, які були спрямовані на укріплення, розвиток, процвітання римської держави. Помпей здійснив низку реформ всередині самих провінцій, як приклад у Віфінії-Понт, щоб не дати бюрократизованій аристократії допускати до влади подібних Мітрідату царів. Муніципальний закон Цезаря, який зрівняв би провінції в правах із Римом, можливо, на його думку, принесло б певну стабільність у країну, адже цей крок міг зменшити кількість незадоволеного політикою Риму населення. Кінцева мета Юлія Цезаря та Гнея Помпея, попри різні тактики та засоби, залишалася ідентичною – зміцнення, розвиток Римської держави, та прискорення інтеграції провінцій із метою створення цілісної держави «Рах Романа», задля створення міцної основи подальшого просування на Схід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамзон М. Г. Осроена в римской восточной политике в I в. до н. э. – III в. н. э. «Проблемы истории, филологии, культуры». Вып. XV. Москва. Магнитогорск – Новосибирск, 2006. С. 111–119.
2. Аппиан Александрийский. Римская история. М.: Наука, 1998. 726 с.
3. Бибарсова Ю.А. Малоазийская клиентела Помпея в гражданской войне 49–47 гг. до н. э. Проблемы истории, филологии, культуры. 2008. № 22. С. 28–37.
4. Бибарсова Ю.А. Малоазийские клиенты Цезаря в Гражданской Войне, 49–46 гг. до н.э. Научные ведомости БелГУ. История. Политология. № 1 (56). 2009. С. 17–20.
5. Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания. «Вестник древней истории» / Пер. Виноградова Ю.Г. 1994. № 1. С. 20–32.
6. Коваль А. Політична боротьба Гнея Помпея Великого за затвердження його розпоряджень на Сході в 62–60 рр. до Р.Х. Етнічна історія народів Європи. 2015. Вип. 46. С. 174–180.

7. Куликов А.В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II-I вв. до н.э.) : учеб. пособие к спецкурсу. Псков: ПГПИ, 2004. 104 с.
8. Куликова Ю.В. Провинциальная политика Юлия Цезаря: упущенные возможности? «Современная научная мысль». 2019. С. 10–17.
9. Литовченко С.Д. Царство Софена в восточной политике Помпея. Древности. 2011. Т. 10. № 10. С. 34–40.
10. Литовченко С. Д. Армянский поход Гнея Помпея. Древности. 2005. Вып. 2005. С. 40–46.
11. Литовченко С. Д. Создание римской провинции Сирия: внешнеполитический аспект. *Laurea III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: ООО «НТМТ», 2019. С. 52–55.
12. Морев М.П. Управление римскими провинциями: становление и развитие. «Известия Саратовского университета. новая серия. серия: экономика. управление. право». 2008. С. 62–68.
13. Остахов А.А., Ильюшин Ю.В. Кавказ в эпицентре внешней политики Рима на Ближнем Востоке (I в. до н.э. – III в. н.э.). *Пятигорск: изд-во «Пятигорский государственный гуманитарно-технологический университет»*, 2012. 228 с.
14. Панов А.Р. Взаимоотношения Тиграна Младшего с римлянами в ходе восточной кампании Помпея. *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2013. № 4 (42). С. 78–87.
15. Петречко О.М. Релігія як інструмент політики Помпея Великого./ «Древности», Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франка, 2017. С. 26–33.
16. Смыков Е.В. Хотел ли Цезарь завоевать Парфию? Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. №2 (44). 2018. С. 16–23.
17. Смыков Е.В. Г.Н. Помпей И.Л. Лициний Лукулл: Истоки и история одного конфликта. «Античный мир и археология», 2015. С.108–126.
18. Тантлевский И. История Израиля и Иудеи до разрушения первого Храма. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. 402 с.
19. Федина Ю.А. Галатия в восточной политике Рима в I в. до н.э. «Проблемы истории, филологии, культуры». Вып. 1. Москва. Магнитогорск–Новосибирск, 2012. С. 61–68.
20. Чеканова Н.В. Религиозно-культурная традиция в политической практике Гая Юлия Цезаря. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер.2. 2005, вып.1. С. 97–111.
21. Шмалько А.В. Римская социальная политика в провинций Вифиния-Понт во второй половине I в. до н. э. – I в. н. э. *Античная древность и средние века*. 1985. Вып. 22. С. 16–24.